

• פרק ה •

אליהו הנביא

אליהו הנביא מתואר בספר מלכים כאיש בעל שיער, כלומר בעל שיער ארוך, ככתוב (מלכים ב' א, ח): "וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו אִישׁ בְּעַל שֵׁעַר וְאַזּוֹר עוֹר אַזּוֹר בְּמִתְנִיּוֹ. וַיֹּאמֶר: אֵלֶיָּה הַתְּשִׁבִי הוּא". רק מי שקיבל על עצמו את מצוות הנזירות מצווה בגידול שיער, ואילו מי שאינו נזיר איננו יכול לפי תורת הקבלה לגדל את שיערו, וכדלהלן. לכן ברור שאליהו הנביא היה אף הוא נזיר. מאידך גיסא, חז"ל אינם אומרים במפורש שאליהו היה נזיר, אלא הדברים נאמרים בדרך רמז.

בפרק זה נעסוק במקורות שמהם עולה שאליהו הנביא אכן היה נזיר.

א. אליהו בעל קווצות

נאמר במדרש (פסיקתא רבתי פסקא כו):

"העמדת להם אליהו בעל קווצות והיו מלעיגים ומשחקים עליו: הרי מסלסל קווצותיו, שכן שמו איש בעל שער (מלכים ב' א, ח). העמדת להם אלישע והיו אומרים לו: עלה קרח עלה קרח" (שם מלכים ב' ב, כג).

המושג בעל קווצות מתאר אדם שיש לו שיער ארוך, ואכן, רש"י, הרד"ק והמצודת ציון (שופטים טז, יג) מפרשים את המילה 'מחלפות' (הראש שהיו לשמשון) - כקווצות.

נמצא אפוא, לפי דברי המדרש, שהיו בעם ישראל אנשים שהיו לועגים ומזלזלים באליהו הנביא משום שהוא היה מסלסל בשערו הארוך.

סלסול שיער,²²² היא פעולה שנזירים נוהגים לעשות, בגלל שערם הארוך. דבר זה בא לידי ביטוי בכך שאדם יכול לקבל על עצמו נזירות באמירה 'הריני מסלסל', והוא נעשה בכך נזיר לכל דבר ועניין (משנה נזיר א, א; רמב"ם נזירות א, ו).

222. הרע"ב בפירושו למשנה נזיר א, א פירש שסלסול הוא החלקת השיער, ואילו התפארת ישראל שם פירש להיפך, שסלסול הוא יצירת תלתלים.

נזיר נוסף שהיה מסלסל בשערו, ו"זכה" לביקורת על כך, הוא יוסף, כאמור לעיל בפרק א' (שער ד). וכך נאמר במדרש תנחומא (וישב סימן ח):

"כיון שראה יוסף את עצמו בכך, התחיל אוכל ושותה מסלסל בשערו, ואומר ברוך המקום שהשכיחני בית אבי. אמר לו הקדוש ברוך הוא: אביך מתאבל עליך בשק ואפר, ואתה אוכל ושותה ומסלסל בשערך?!".

נמצא אפוא, לפי דברי חז"ל במדרש זה, שאליהו הנביא היה נזיר, וככזה היה גם הוא מסלסל בשערו.

ב. על פי תורת הקבלה – גידול שיער ארוך אסור למי שאינו נזיר

בשער ג' פרק א', העוסק בקדושת הנזירות ובמדרגתה, הבאנו מקורות מהזוהר היוצרים הקבלה בין שערות ראשו הארוכות של הנזיר לשערות הראש של פרצוף אריך אנפין, עיין שם. הרמ"ק מדגיש שעניין גידול השיער שייך אך ורק בנזיר, שהוא מרכבה לכתר, ולא לאדם רגיל המהווה מרכבה לפרצוף זעיר אנפין, וזו לשונו (אור יקר, סוף פרשת נשא ד"ה על פי דרכנו):

"ואולם ענין הנזיר שמו יעיד עליו שפרושו לשון נזר, ונזיר רוצה לומר מעוטר, והעניין כי הנזיר רומז בכתר עליון, ושערותיו מעידין עליו דהיינו שערין דאריך אנפין, והיינו דקאמר 'איש או אשה כי יפליא' לשון פלא דהיינו אלף, דהיינו סוד הכתר הנקרא פלא, ומפני שהכתר מוכתר על התפארת, לזה אמר "לנדוד נדר נזיר להזיר להוי"ה". והעניין כי סתם אדם מרכבה לתפארת, וכמו שהוא (הנזיר) מעטר עצמו למטה בסוד השער כן גורם האדם העליון (ז"א, להיותו) מתעטר בכתר, והיינו שהוא נודר נדר נזיר, כלומר להיותו מעוטר לגרום עטרה לתפארת, וזהו שאמר להזיר לה', והנה שערות המשולחים מורים על סוד השער, לכך גדל פרע שער ראשו. והעניין, כי שערות זעיר אנפין בהיות הדין גובר בהם צריך לגלחם להעביר כוחות הדין, והיינו דכתיב (ויקרא יג, מ) 'ואיש כי ימרט ראשו – קרח הוא טהור הוא', מפני שמורה העברת כוחות הדין. אמנם באריך אנפין אסור לגלח השער, וזה שנדר בנזיר שערותיו בסוד הכתר, לכך מצות עשה עליו לגדל שער ראשו...".

נמצא אפוא, שאדם רגיל הבנוי בדמות פרצוף זעיר אנפין מוכרח לספר שערות ראשו, כדי להעביר ממנו את כוחות הדין, ואם לא יעשה כך כוחות הדין יאחזו

בשערו, אבל הנזיר שהוא מרכבה לכתר ושערותיו הן ביטוי למידת הרחמים – אסור לו לגלח את שערות ראשו, שהן צינורות הרחמים.

וכך כותב גם האדמו"ר מקאמרנא בספרו היכל הברכה (במדבר ו, ב):

"והנה הנזיר סודו רישא דעתיקא, ולכן אסור לספר רישא, כי שערות אריך הם רחמים גמורים וכולם הם צינורות היורדים למטה וממשיכים אורות ואין ראוי לספרם, ולכן אין הנזיר שהוא רישא דעתיק מספר רישא. אבל הזעיר ראוי לספר רישא. וראוי לאדם לכוון כשהוא מספר רישא שהוא דוגמת הזעיר ומסלק כל הגבורות והדינים ממנו ע"י התער, אך אריך אסור לספר שער רישא כי הם [הנזירים] בני ישראל, ובמקום תער 'קדוש יהיה', וכל שערותיו קדושים וכל קדוש בחכמה, ומה שהוא למטה בזעיר תער השכירה, כאן באריך 'קדוש יהיה' ולכן אסור לספר".

ומרחיב על כך ה'צמח צדק' בספר דרך מצותיך (על מצות נזירות), וזו לשונו:

"משא"כ בז"א יוכל להיות איזה יניקה לחיצונים מהשערות. ולכן בז"א מספר ראשו שם, שהוא העברת השערות. ולכן כל אדם מותר לו לגלח שערותיו, לפי שצריך להידמות כל אדם למדות דז"א, וא"כ אדרבה המגדל שערותיו ניוול הוא וממהות הטהרה לגלחם. משא"כ הנזיר שמתדמה לא"א צריך לגדל פרע, כמו שהוא בא"א 'זורח משעיר למו' וכו' 'קדוש יהיה', ואסור לשתות יין שרומז על הגבורות, ובא"א כולו חסדים, וכן אסור מלטמא כי הוא יתברך טהור עיניים".

וכן הוא בעוד ספרי קבלה וחסידות לרוב.

נמצא אפוא, שאליהו הנביא, שהוא מגדולי מעבירי ומוסרי תורת הקבלה לאורך ההיסטוריה, ועיקר תורת הקבלה עברה ממנו באמצעות התגלותו לרשב"י ותלמידיו, ולא ר"י הקדוש ותלמידיו, ולשאר המקובלים לאורך הדורות – ודאי גם הוא נהג כדברים הללו. אם כן, עצם היותו מגדל שיער – מוכיח בעליל שהיה נזיר. וכיוון שלא מצאנו שהיה בעל שיער רק בתקופה מסוימת בחייו, הרי שהוא היה נזיר עולם, וכפי שמובא באחרונים, וכדלהלן.

ג. אליהו הנביא – רבם של הנזירים

נאמר בשיר השירים (ד, א): "הַנָּף יִפֶּה רַעֲיָתִי הַנָּף יִפֶּה עֵינַיִךְ יוֹנִים מִבְּעַד לְצִמְתָּךְ, שְׁעָרְךָ כְּעֶדֶר הָעִזִּים שֶׁגִּלְשׁוּ מֵהַר גִּלְעָד". וכתב הגר"א בפרושו (שם):

”שערך כעדר העיזים, שערך – הוא השער, הם כעדר העיזים שהולכין מהר גלעד זה אצל זה. והעניין, ‘שערך’ הוא כינוי אל הנזירים שמגדלין שערן ופורשים מן העולם, הם ‘כעדר העיזים’ שהם בני הנביאים והתלמידי חכמים שגלשו מהר גלעד, שלמדו אצל אליהו שהיה מתושבי גלעד, שהם היו מפורשין מן העולם.”

אם תלמידי אליהו היו נזירים, כל שכן שרבים – אליהו הנביא, שהיה להם דוגמא אישית לפרישות ולדרכי חיים, והתלמידים הלכו בדרכו ועל פי הנהגותיו המיוחדות.

ואכן, כך כותב במפורש הרה"ג סעדיה אלעזאני (מחכמי תימן בסביבות שנת ה'ת"ר) בספרו 'אבקת רוכל' (עמ' סא), שאליהו הנביא היה אחד מארבעת נזירי עולם, וזו לשונו: "וכמה הם נזירי עולם? הם ארבעה, ואלו הן: שמשון, אליהו, שמואל ואבשלום... אליהו מניין? שנאמר 'לכן אמור הנני... בריתי שלום', וכתוב ביה 'איש בעל שער, ואזור עור אזור במתניו', וכתוב בנזיר: 'גדל פרע שיער ראשו', מה שיער האמור כאן בנזירות, אף שיער האמור כאן בנזירות..."

וכן כתב כדבר פשוט בספר 'שבטי נחלתך' לרב מנחם שלנגר (עמ' 279), עיין שם ודו"ק.

ד. כוס אליהו הנביא

כידוע, מנהג ישראל לשים על שולחן הסדר בליל הסדר כוס מלאה ביין לאליהו הנביא. לאור העובדה שאליהו היה נזיר, יש לתמוה: כיצד מכשילים אותו באיסור דאורייתא, ועוברים על איסור 'לפני עיוור'?

יש להדגיש שבדברי חז"ל מבואר שכשאליהו הנביא יורד ומופיע בעולם הזה, הוא חייב לשמור על מצוות התורה ככל אדם בישראל, ומספר דוגמאות לכך:

א. כך מסופר בגמרא בבבא מציעא (קיד, א-ב):

”אשכחיה רבה בר אבוא לאליהו דקאי בבית הקברות של נכרים. אמר ליה: מהו שיסדרו בבעל חוב? – אמר ליה: גמר מיכה מיכה מערכין; גבי ערכין כתיב ואם מך הוא מערכך, גבי בעל חוב כתיב וכי ימוך אחיך... אמר ליה: לאו כהן הוא מר, מאי טעמא קאי מר בבית הקברות? – אמר ליה: לא מתני מר טהרות? דתניא,

רבי שמעון בן יוחי אומר: קבריהן של נכרים אין מטמאין, שנאמר 'ואתן צאני צאן מרעיתי אדם אתם' – אתם קרויין אדם, ואין נכרים קרויין אדם...".

נמצא שרבה בר אבוח התפלא כיצד אליהו שהוא כהן נכנס לבית הקברות, ואליהו לא אמר לו שהוא אינו צריך לשמור דיני טומאה וטהרה, אלא שקברי גויים אינם מטמאים. ברור אפוא שאליהו, ברדתו לעולם הזה, צריך להקפיד על שמירת ההלכה.

ב. כך מבואר גם במדרש לספר משלי (פרשה ט):

"דבר אחר אף ערכה שלחנה. מעשה ברבי עקיבה שהיה חבוש בבית האסורים ורבי יהושע הגרסי תלמידו היה משמשו. ערב יום טוב נפטר ממנו והלך לביתו, בא אליהו ועמד על פתח ביתו, אמר לו: שלום עליך רבי, אמר לו: שלום עליך רבי ומורי, אמר לו: כלום אתה צריך? אמר לו: כהן אני ובאתי להגיד לך שרבי עקיבא מת בבית האסורים, מיד הלכו שניהם לבית האסורים ומצאו פתח שער בית האסורים פתוח ושר בית הסוהר היה ישן, וכל העם שהיו בבית האסורים היו ישנים, והשכיבו את רבי עקיבא על המטה ויצאו. מיד נטפל אליהו זכור לטוב ונטלו על כתפיו, וכשראה רבי יהושע הגרסי כך, אמר לאליהו: רבי, הלא אמרת לי אני אליהו כהן, וכהן אסור לטמא במת! אמר לו: דיין רבי יהושע בני, חס ושלום שאין טומאה בצדיקים ואף לא בתלמידיהם...".

שוב רואים אנו שאליהו צריך לשמור על דיני טומאה וטהרה אף כשהוא יורד לעולם הזה, ומה שהוא נטמא לרבי עקיבא היה זה משום שסבר שהוא אינו מטמא, מדין 'צדיקים אינם מטמאים'.

ג. תוספות (בבא מציעא קיד, ב) שואלים: "אמר ליה לאו כהן – תימה לר"י, היאך החיה [אליהו] בנה של האלמנה כיון שכהן היה, דכתיב (מלכים א יז, כא) 'יתמודד על הילד' וגו'. ויש לומר שהיה ברור לו שיחיהו, לכך היה מותר משום פיקוח נפש".

נמצא, שאם היה אליהו מסתפק שמא הוא לא יוכל להחיות את בן השונמית – היה אסור לו להיטמא לו, ומה שנטמא לו היה בגלל שהיה בטוח שיוכל להחיותו, ומפורש בגמרא שמי שמת וחזר לחיות – אינו מטמא. וזה לשון הגמרא בנידה (ע, ב): "בן שונמית מהו שיטמא? אמר להן: מת מטמא, ואין חי מטמא".

כיוצא בזה, יש עוד מקורות לרוב, שמהם עולה בבירור שאליהו הנביא חייב במצוות גם כשהוא חוזר ומתגלה בעולם הזה. ממילא יש להבין, כיצד נוהגים ישראל להניח עבורו כוס עם יין.

והנה, לפני שנתרץ מנהג זה, עלינו לברר את מקורו וטעמו.

מנהגנו למלא לאליהו הנביא כוס יין לא נזכר כלל בחז"ל, במשנה או בגמרא, וכן לא בראשונים. גם השולחן ערוך והרמ"א ושאר נושאי הכלים לא הביאוהו, והוא נעדר גם מסדרי ההגדות הקדומים.

הראשון שמזכיר מנהג זה הוא הרב זליקמן מבינגא, תלמיד המהרי"ל, בספרו 'חידושי מהר"ז בינגא' על הגמרא בפסחים יג, וזה לשונו:

"מובטח הוא לישראל שאין אליהו בא לא בערבי שבתות וי"ט מפני הטורח, כלומר טורח להתעסק עמו, ולא מצי להכין לצורך יו"ט ושבת. והנה ראיתי יש בני אדם בלילי פסח שמוזגין כוס מיוחד ומעמידין על השולחן ואומרים שזה הכוס לאליהו הנביא ולא ידעתי מאין זה הטעם. ונראה דהטעם יוצא מהכא שאם יבא אליהו הנביא בליל פסח כאשר אנו מחכים ומקוים לו בזה הלילה, וצריך גם הוא לכוס, דאפילו עני שבישראל לא יפחתו לו מארבע כוסות, ואי לא הוי כוס מוכן לשם אם כן צריכין אנו להתעסק לו בכוס, ודילמא ימנע מסדר של פסח".

מאוחר יותר, מנהג זה מוזכר בחק יעקב (או"ח סי' תפו), וזה לשונו: "נוהגין באלו מדינות למזוג כוס אחד יותר מהמסובין וקורין אותו כוס של אליהו הנביא", וכן הוא במנהגי ר' יוזפא שמש, בספר המנהגים של ק"ק וורמייזא, אלא שהם לא כתבו מה טעם המנהג.

ולענ"ד נראה לומר, וכן כתב בהגדת זכר יהוסף בשם הגר"א, ובהגדת ההפלאה בשם הגר"א²²³ מרגליות, שמנהג זה לא נוצר בגלל מה שכתב הרב בינגא, כדי שלאליהו יהיה כוס יין לקיום מצוות ארבע כוסות, שאם זו הסיבה לכוס זו הרי שהיו צריכים להשאיר לו ארבע כוסות, ולא אחת, אלא יש למנהג זה טעם אחר. בגאונים ובראשונים מובאת מחלוקת האם יש חובה לשתות בליל הסדר כוס חמישית, או שיש בזה איסור בל תוסיף, או שזה רשות,²²³ ויש שנהגו למלא

223. בגרסאות הגמרא שלנו למסכת פסחים (ק"ח,א) כתוב: "תנו רבנן: רביעי גומר עליו את ההלל, ואומר הלל הגדול, דברי רבי טרפון. ויש אומרים: ה' רעי לא אחסר". אלא שהגאונים,

כוס חמישית ולהשאירה כמות שהיא. אלא שבמשך הזמן, כוס זו נהפכה להיות "כוס של אליהו הנביא", ונראה לענ"ד לומר שטעם הדבר הוא כדי שאליהו יבוא ויתרץ לנו ספק זה, שכן 'תשבי יתרץ קושיות ובעיות'.²²⁴

יש מקום להציע הסבר אפשרי נוסף למנהג "כוס של אליהו הנביא" על פי הסוד:

רבי חיים ויטאל זצ"ל בשער הגלגולים, מבאר בהרחבה, בשם רבו האר"י הק', את בחינותיו השונות של אליהו הנביא, וזה לשונו (הקדמה ל"ב):

"והנה איזבל אשת אחאב היתה מכשפה גדולה, כנז' בפסוק שהדיחה את ישראל בכשפיה, וידעה בכשפיה שנסתלקו [ניצוצות] נדב ואביהוא מן אליהו, אשר עליהם נתבשר הנני נותן לו את בריתי שלום, שהוא היותו חי לעולם. ואז אמרה לו, כי כעת מחר אשים את נפשך כנפש אחד מהם, כיון שנסתלק ממנו גזרת החיים והשלום. גם רמז אל נדב ואביהוא שנשרפו באש הקטרת, וזה סוד כנפש אחד מהם. וכיון שהרגיש אליהו שנאבד ממנו מתנה זו, נתיירא וברח להר חורב. וזה שאמר וירא וילך לו אל נפשו, רצונו לומר, לפי שלא היתה רק נפשו יחידית, מפני כך נתיירא מן איזבל. ואח"כ חזר להרויחה במערת הר חורב פעם אחרת, עד שעלה בסערה השמים, ואז אליהו התשבי שהוא משבט גד, נתעלה בשמים, ונשאר שם, ושוב לא ירד עוד, ואליהו דשבט בנימין זה, נתגלגל אח"כ

הר"ח והרי"ף גורסים כוס חמישי ולא רביעי. ואמנם, יש מהראשונים שאסרו לשתות כוס חמישית סתם כך, מחשש בל תוסיף, והם הסבירו שרבי טרפון דן בהיתר בדיעבד, ובתנאי שיאמר עליו הלל הגדול (רמב"ן במלחמות ועוד), או באיסטניס שחייב לשתות (מרדכי). ויש שכתבו שהיא רשות גמורה, כמו סדר רב עמרם גאון או רבי סעדיה גאון, וכן כתב הרמב"ם (חמץ ומצה ח,י): "ויש לו למזוג כוס חמישי ולומר עליו הלל הגדול והוא מהודו לה' כי טוב עד על נהרות בבל, וכוס זה אינו חובה כמו ארבעה כוסות, ויש לו לגמור את ההלל בכל מקום שירצה אף על פי שאינו מקום סעודה".

למעשה השו"ע (אורח חיים תפא,א) פוסק שלא כדעת הרמב"ם: "אחר ארבע כוסות אינו רשאי לשתות יין, אלא מים". אך הרמ"א (שם) חולק עליו וסובר: "וכל המשקין דינן כיון (בית יוסף). ומי שהוא איסטניס או תאב הרבה לשתות, יכול לשתות כוס חמישי ויאמר עליו הלל הגדול (מרדכי)".

224. וכן כתב בספר הליכות שלמה פרק עשירי, ארחות ההלכה 1, בשם הגרש"ז אויערבאך זצ"ל.

באותו הנזכר בספר דברי הימים, והוא מש"ה ויערשיהו ואליהו וזכרי בני ירוחם וכו'. ואח"כ כשנפטרו, עלה ונתחבר עם אותו אליהו התשבי שעלה בשמים ונשאר שם. זה אליהו דשבט בנימין, הוא העולה ויורד תמיד לעשות נסים אל הצדיקים, ולדבר עמהם. ולהיות כי החכמים היו יודעים שאליהו היה כלול מד' בחי', לא היו יודעים איזו בחי' מהם היא היורדת ועולה ומדבר עמהם, ונחלקו בסברותיהם, עד שהודיעם ואמר להם, רבותי מה אתם חלוקים עלי, מבני בניה של רחל אני, שכך כתיב ויערשיהו ואליהו וכו', והודיעם כי זו הבחינה היא המדברת עמהם, ובחי' זו הנקראת אליהו דבנימין, נתחברה עם הבחינה הנקראת טפת יתרו שנתנה לחיאל בית האלי, ומת ונטלה אליהו עמו".

נמצא אפוא, שאליהו הנביא היורד ומתגלה בעולם הזה הוא בחינת אליהו שמשבט בנימין,²²⁵ ולא אליהו הנביא שמשבט גד, שחי בגלעד שבעבר הירדן המזרחי, ושהיה נזיר. ממילא, אם אליהו זה אינו נזיר, מותר לו לשתות יין, ואכמ"ל.

ד. סיום

מפשט הפסוק במלכים ב' א, ח משתמע שאליהו הנביא היה נזיר, שכן הוא מתואר כבעל שער ארוך. כך משתמע גם מכמה מקורות בחז"ל, בנגלה ובנסתר. באחרונים מבואר שאליהו היה נזיר עולם, ותלמידיו, בני הנביאים – היו אף הם נזירים, כשהוא 'רבן של הנזירים'. כמו כן ביררנו, שמטרתה של הכוס החמישית שאנו ממלאים ביין בליל הסדר, הקרויה 'כוס של אליהו הנביא' אינה כדי שאליהו ישתה את היין שבכוס, אלא כדי שאליהו יפתור לנו את הספק האם יש צורך לשתות כוס חמישית ולברך עליה. אפשרות אחרת היא שאליהו המגיע אלינו בליל הסדר, אינו אליהו משבט גד, שהיה נזיר, אלא אליהו אחר, משבט בנימין.

225. לעיל ראינו מקורות שמהם עולה שאליהו הנביא המתגלה פה בעולם אחרי עלייתו בסערה השמימה הוא כהן, ואם כן יש לשאול: כיצד זה כותב האר"י שהוא משבט בנימין? אלא שאליהו הוא פנחס הפיסי, והוא בבסיסו תמיד כהן, ומה שכתב האר"י – כוונתו היא לבחינה המתווספת בו, שהיא בחינה משבט בנימין. נמצא לפי זה שאליהו הוא פנחס והוא כהן, וכשהוא מתגלה בעולמנו כיום – מתווספת בו בחינת אליהו שמשבט בנימין, עיין בכל זה בפרק ל"ב בשער הגלגולים, ודו"ק.